

ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ПРАВОСЛАВНОЇ ГОМІЛЕТИЧНОЇ ДУМКИ В СХІДНОХРИСТИЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ КІНЦЯ Х – ПОЧ. ХХ СТ.

Актуальність та новизна дослідження. Багата богословська традиція православної Церкви в Україні завжди передавалася за допомогою публічного виступу на церковній амвоні під час звершення богослужінь, передусім Євхаристії. Такий публічний виступ із церковного амвону називається гомілією. Набирає він важливого значення не лише з огляду обов'язковості заспокоєння душпастирських потреб вірних, будучи виявом турботи духовних осіб про свою паству, але й стає успішним середником для розвитку цілого спектра богословських дисциплін. Завдяки збереженням вірціям проповідей видатних українських церковних постатей у сучасного шукача духовності постає унікальна можливість поглибити відомості про тогочасну культуру, історичне середовище та ознайомитися з богословською думкою різних епох української християнської спадщини. Хоча багато богословських дослідників звертають увагу на окремі постаті проповідництва на Русі-Україні, все таки короткий комплексний аналіз дозволяє прослідкувати наскільки православна гомілетика від зародження християнства на Русі аж до початку ХХ ст. розвивалася, видозмінювалася та піддавалася загальним впливам і тенденціям у богослов'ї. Тому новизною даного дослідження є аналітичне прослідковування гомілетичної активності упродовж десяти століть та дедукційне ствердження, що гомілетика залишалася протягом усього цього часу важливою складовою усього богослов'я, його віддзеркалювала та описувала, коли вся Церква знаходилась у глибокій кризі та стагнації. Такий аналіз православної гомілетики в історії Русі-України може допомогти належним чином оцінити її важливу роль, аби сучасне душпастирство не ігнорувало теорію і практику проповідування, але й всіляко сприяло та уможливило її актуальний розвиток як сучасної богословської дисципліни.

Стан розробленості теми в науці. Українська гомілетика дедалі більше викликає зацікавлення у наукових дослідників, причому з різних галузей: історії, релігієзнавства, мовознавства та джерелознавства. Проте недостатня зацікавленість нею, на жаль, існує з боку українського богослов'я. Серед українських дослідників варто виокремити Я. Левицького, С. Мудрого, В. Денисенка, М. Поторжінського та інших. З-поміж зарубіжних науковців на увагу заслуговують публікації Б. Тисаржа і Ж. Маринковича, В. Гриневіча, П. Карвецького, М. Мельника і В. Піліповіча, А. Виборського, А.Шевеля, А. Геврика, М. Берндта, Н. Глибоковського, А. Барана, А. Таушева.

Мету дослідження статті становить короткий аналіз історії православної проповідництва в Україні, починаючи з моменту прийняття

Київською Руссю у 988 р. візантійського християнства до початку ХХ ст., виокремлюючи при цьому важливі етапи утвердження та розвитку гомілетики на наших землях. Слід також вказати на важливу та необхідну роль гомілетичної комунікації не лише для становлення і динамізації церковних структур чи утвердження християнських принципів у свідомості конкретної людини, а також на її суспільну та державотворчу функцію в історії народу, особливо в кризові періоди. Окрім цього, також варто розкрити, що поширення християнської благовісті має безпосередній вплив на сучасність і відкриває оригінальність та актуальність християнської доктрини, даючи можливість широкого застосування її методу в суспільній комунікації.

Основний зміст статті. Гомілія, як спосіб комунікації християнських норм, законів та принципів у контексті спільного церковного богослужіння, у православному світі часто мав неоднорідний характер: в історії спостерігаємо то стрімкий розвиток проповідництва, то разючий його занепад і стагнація. Для стародавнього візантійського світу «золотим віком» проповідництва була епоха IV-V ст., в якій найяскравішою постаттю християнської риторики був св. Іван Золотоуст (349-407). Однак після VI ст. візантійську гомілетичку в цілому поступово охоплює криза. Тому у часи запозичення християнської віри (988 р.) князем Володимиром богослов'я, в тому числі і його важлива галузь – гомілетика, у Візантії переживали кризовий період, який дослідники назвали «візантинізмом». Це позначилося на проповідництві, зумовивши суворий ригоризм у підборі тематики проповідей, надмірне теоретизуванням богословської рефлексії, ігнорування проблем слухачів, вживання незрозумілого для простолюду церковного жаргону – рафінованої мови втаємничених містиків і вчених богословів. Крім цього, проповідники були убогими у тематичному підборі гомілій, їх виступи на амвоні були нудними, позбавленими оригінальності, безбарвними, шаблонними, зовсім не відзначалися оригінальністю ідей [Тисарж Б. Маринковић Ж. Омилитикаили теорија Црквеног говорништва. - Београд, 1969. - С. 57].

Із приходом християнства на землі Київської Русі візантійський вплив на культуру, літературу, суспільно-політичний устрій значно посилювався. Винятком не стало й богослов'я. Творці практичної гомілетики на Русі нерідко бездумно копіїували візантійський стиль церковної промови. Були й випадки плагіату проповідей. Найчастіше проповідники на Русі дбали лише про зовнішню (риторичну) форму, яка була досконало випрацювана ще у дохристиянських філософських школах Візантії, однак забували про належне доопрацювання її внутрішнього наповнення – богословсько-практичного змісту. Суворо базуючись на здобутках сучасних їм грецьких проповідників, гомілетички на київських землях творили радше досконало оформлені стилістично мистецькі ораторські бесіди, які зовсім не сприяли захопленню русичами новою релігією, не породжували бажання пошуку істини у християнстві, не спонукали до стану філософського евдаймонізму, натомість старалися викликати виключно естетичне задоволення у слухачів завдяки досконалим ораторським зворотам та

лінгвістичними трюками [Левицький Я. Перші українські проповідники і їх твори. - Львів, 1930. - С. 25-26].

Проте не всі руські проповідники тісно пов'язували власну творчість із панівним на той час візантійським формалізмом у гоміліях. Загалом за період т. зв. домонгольської християнської доби на Русі (988-1240 рр.) можна виокремити два основні напрями проповідницької діяльності: *візантійсько-риторичний*, прихильники якого дбали передусім про досконалість та якість форми церковної промови, розглядаючи при цьому переважно догматично-полемічну проблематику, а також *практичний*. Останній спосіб проповідництва характеризувався простим та зрозумілим висловленням думок на церковному амвоні. Його прибічники сконцентровували власну увагу передусім на на питаннях морально-етичних, ігноруючи при цьому доктринальні богословські диспути [Szewiel A. Kierunki rozwoju kaznodziejstwa prawosławnego u wschodnich Słowian XI-XVII wieku. - Warszawa, 1966. - С. 4, 82].

З огляду на адресатів гомілії, тогочасні проповіді можна поділити на три категорії: *для елітарних кіл, простолюддя та монахів*. У проповідях, призначених для аристократії та вищих прошарків суспільства, чільне місце займає Київський митрополит Іларіон (†1088), автор твору «Слово о законѣи благодѣти», в якому інтерпретація Біблії та церковного вчення тісно перегукується з патріотичними гаслами, чітко вписуючись в ораторсько-гомілетичні схеми. Митрополит Клим Смолятич (†1164), відомий своїми численними яскравими церковними промовама, у своїй гомілетичній спадщині влучно та гармонійно поєднує основи біблійних нарративних схем з їх практичним застосуванням у щоденній літургійній практиці Церкви, яка своїм молитовним правилом чітко відповідає на Боже запрошення до співпраці. Глибокі проповідницькі думки характерні для писемної творчості єпископа Кирила Турівського (†1182), названого «новим Золотоустим». Його проповіді часто є коментарем до свят церковного року, адже пояснюють їх генезу, сенс та значення для слухачів. Автор переважно закінчує своє слово зверненням до аудиторії реалізувати заклики та завдання, поставлені ним на амвоні [Hewryk A. Sermons and Rhetoric of Kievan Rus'. - Harvard, 1991. - С. 13-15. Hryniewicz W. Staroruska teologia paschalna w świetle pism św. Cyryła Turowskiego. - Warszawa, 1993. - С. 43-44].

Народні проповіді, адресовані простим людям, знаходимо у літературній спадщині єпископа Новгородського Луки Жидяти (†1059). Заклики, які найчастіше лунають у його промовах (збірник «Поученѣ кь братъи»), заохочують аудиторію частіше відвідувати храм, дотримуватися Божих заповідей, звертаючи особливу увагу на якісно моральний спосіб життя: щоб було воно передусім благочестиве і відзначалося жертовністю для ближніх. Гомілетичні поучення Теодосія Печерського (†1074) спрямовані як до простолюддя, так і до монахів, за своєю формою є досить короткими, образними, легко зрозумілими та конкретними. У них майже немає риторичних засобів, а в композиції відсутній чіткий вступ, розвиток теми і закінчення. Його звернення до пастви відзначаються морально-практичним забарвленням, а їхній зміст має

чітке аретологічне спрямування – закликати жити в гармонії з Богом, світом та собою самим. Проповіді для монахів виголошував Антоній Печерський (†1073). Стосувалися вони передусім внутрішнього життя членів монастиря, торкалися потреби дбати про його належне дисциплінарне функціонування [Левицький Я. Перші українські проповідники і їх твори. - С. 30-47].

З часів домонгольської доби до наших днів дійшло багато гомілій та повчань невідомого авторства. За своєю формою вони дуже подібні: короткі, написані популярною мовою, за стилем невибагливі й орієнтовані на пересічного читача. Основними темами цих звернень є морально-етичні імперативи, від виконання яких залежить ступінь заангажованості християнина у вибрану ним релігію. Адже для народу Київської Русі християнство було й далі новою й подекуди незрозумілою сукупністю норм та вимог, виконання яких часто було неконкурентним порівняно зі старою язичницькою релігією.

Можна стверджувати, що період 988-1240 рр., тобто аж до моменту, коли монголо-татари дощенту знищили Київ, був часом інтенсивної проповідницької практики у Київській Церкві. У практичній гомілетичі чітко прослідковуються візантійські впливи, які вказували на те, що гомілії за формою базувалися на досвіді дохристиянських риторичних шкіл. Згодом саме їхні здобутки християнські оратори наповнили християнським змістом і спробували адаптувати до потреб новохрещених слухачів. Тематичну наповненість проповідей руські проповідники щедро запозичували з творів Отців Церкви, що жили у перших віках нашої ери [Виборский А. Из истории христианской проповеди. – СПб., 1892. - С. 337-374].

Криза 1240 року, спричинена завоюваннями монголо-татар і падінням могутності Київської Русі, зумовила заміну форми проповіді: місце «живого слова», яке у давнину лунало з амвони, щораз більше витісняло «написане слово», яке зачитувалося. Тоді з'явилися т.зв. «гомілійні збірники», що містили фрагменти морально-етичних повчань, агіографічні замітки та екзегетичні зауваги, авторами яких були ранні Отці Церкви. Вищезгаданими збірниками користувалися не лише на спільних молитовних та літургійних зібраннях, але їх також читали у приватних помешканнях. Гомілії, які збереглися з тих часів, були написані єпископами і митрополитами. Наприклад, Григорію Цамвлаку, який був митрополитом у 1415 р., приписується авторство 21 гомілії на буденні та святкові дні. Загалом подібні проповіді ієрархів відзначаються тематикою духовно-аскетичною, суспільно-моральною та есхатологічною [Таушев А. Руководство по гомилетике. - М., 2001. - С. 52].

Повернення до живого проповідницького слова у православній гомілетичі відбулося лише кілька століть опісля, за часів динамічного розвитку та функціонування Могилянської колегії, яку заснував Київський митрополит Петро Могила (1633-1647). Цей заклад був найкращою школою богослов'я на Київських землях. Здобувши освіту в католицьких освітянських закладах Європи, Могила організував і розвинув власну школу на їхній зразок, де основними предметами були передусім філософія, поетика і риторика. Києво-Могилянська Академія застосувала схоластичний підхід до гомілетики, що скерував її на стежки стародавньої риторики. Адже християнське віровчення,

згідно зі схоластичним сценарієм, стало предметом розумової спекуляції (розумування), спробою зіставити його з раціональними основами і підпорядкувати філософію богослов'ю, оскільки останнє вважалося найдосконалішим продуктом і вершиною всілякого філософування. Тому бажаним результатом схоластичного підходу до богословського світосприйняття мало бути беззаперечне ствердження розумом автентичності християнських постулатів. Через це католицька схоластика сприймала гомілетика як служницю риторики. Згодом гомілетика втратила свою неповторну самобутність – її викладали звичайні вчителі ораторства, звертаючи увагу лише на мистецьку сторону промови. Така ж доля спіткала гомілетика у Києво-Могилянській Академії. Будучи православним навчальним закладом, вона не уникнула потужного впливу католицької схоластики [Melnyk M., Pilipowicz W. Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnikaśw. Piotra Mohyły. - Olsztyn, 2003. - С. 11].

Традиція схоластичного підходу до практичної гомілетики, започаткована Києво-Могилянською Академією, згодом зумовила появу її теоретичного підґрунтя. Першим трактатом на Русі, в якому розглядалася формальна сторона гомілетики, вважають підручник Іоанікія Галятовського (†1688) «Наука альбо способъ сложенъ казанья», виданий у 1659 році. Беручи за основу ораторські ідеї Арістотеля, Ціцерона і Квінтіліана, цей твір у схоластично-логічний спосіб представляє спосіб приготування проповіді, а також його структуру. Книга складається з двох частин: теоретичної та практичної. Незважаючи на те, що цей підручник має невелику наукову вартість, варто зазначити: довгий час він був єдиним формаційним трактатом з проповідництва [Денисенко В. Спілкувався з Богом і людьми: автор першого в Україні підручника з гомілетики // Українознавство. - 2009. -№ 3-4. - С. 52-56].

Першим систематично упорядкованим та науково опрацьованим підручником з гомілетики можна вважати двотомник «Чтенія о церковнойсловесности или гомилетика», автором якого був професор Київської Духовної Академії Яков Амфітеатров (†1848). Книга опублікована у 1846 році, за задумом автора, містила у собі повний курс гомілетики в трьох частинах і за своєю структурою повторювала гімназійні студії з класичної риторики. У підручнику широко застосовуються напрацювання латинської церковної схоластики, що дозволяло легше зрозуміти на практиці античних вчителів ораторства. Дотримуючись принципів схоластики, Амфітеатров у своїй книзі має на меті не стільки розкрити суть явища проповідництва і його застосування в життєвих реаліях християнського слухача, а й передусім дозволити студентам семінарії опанувати саму техніку проповідування відповідно до його основних законів. Тому хоч і вищезгаданий підручник був недосконалий з огляду на брак у ньому ґрунтовної богословської рефлексії (бо виконував роль суто практичного посібника для композиції та виголошення проповідей), все ж таки він дав поштовх до формування православної гомілетики як самобутньої галузі богослов'я. Упродовж кількох наступних поколінь твір Амфітеатрова, опублікований в Україні, був основним джерелом виховання нових проповідників не лише в Російській імперії, а й поза її межами: ним

послугувалися майже всі слов'янські Церкви візантійської традиції [Глубоковский Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и современном состоянии. Москва, 2002. - С. 35]. Цей підручник надихнув професора Київської Академії Назарія Таворова на опублікування у 1861 р. книги «Руководство къ церковному собесѣдованію илигомилетика». Таворов черпає з твору Амфітеатрова не тільки ідеї для композиції проповідей, але й використовує подібний спосіб упорядкування методології своєї книги, залишаючись таким чином надалі перебувати у вирі схоластики. Доречно також назвати й інших важливих авторів, представників Києво-Могилянської гомілетичної традиції, та їхні праці. Передусім це Михайло Поторжинський та його «Краткая гомилетика» (1862), «Образцы русской церковной проповѣди XIX вѣка» (1882), а також «Русская гомилетическая хрестоматія» (1887), що містить короткі біографічні дані про життя і діяльність руських проповідників XVII-XIX ст., а також деякі зразки їх відомих проповідей. Книги під назвою «Опытъ полного курсагомилетики" (1893) і «Гомилетика или наука о пастырском проповѣданіи слова Божія» (1903) видав Михайло Чепик. Професор Антоній Говоровопублікував «Основной принципъ церковной проповѣди», а Александр Юр'євський – «Гомилетику», яка побачила світ у 1903 р. [Настольная книга священнослужителя. - Т. 5. - М., 1986. - С. 8].

Однак орієнтація на латинське схоластичне богослов'я, яке у православній гомілетичі розвинулося у післякризовий період на Русі завдяки старанням Києво-Могилянської Академії і тривало аж до XX ст., не було єдиним напрямком ортодоксального проповідництва. У XVIII ст. завдяки старанням відомого українського проповідника Дмитрія Туптала відбувається поворот у проповідництві: ростовський митрополит еволюціонує від схоластичного способу до ранньоотцівського та біблійного. Джерелом для постання гомілій Туптала є передусім Біблія, з якої він черпає теми та ілюстрації для власних промов. Часто, порушуючи морально-етичні теми, спрямовані передусім супроти пияцтва та розгнuzданості, зі своїх біблійних образів він народжує цілу оновлену концепцію церковної промови. На відміну від схоластичного бачення, Туптало має на меті не тільки вплинути на слухача за допомогою чіткої логічної конструкції гомілії, а також і через застосування нарративності та образності. Алегорії, порівняння, метафори – всі ці засоби мали вплинути на образність та естетику промови, допомогти ясно виразити певну релігійну істину. Тому ілюстрації Туптала не лише сприяли пластичності промови, але й допомагали висвітлити головну її ідею. Через це сучасному читачеві гомілії видаються складними – часто у проповідях переплітаються образи з різних сфер: рослинного і тваринного світів, щоденного життя людей, а також релігійного та сакрального походження [BerndtM. Die Predigt Dimitrij Tuptalos. Studien zur ukrainischen und russischen Barockpredigt. - Frankfurt-M., 1975. - С. 10].

Аналізуючи гомілетичу Д. Туптала, варто зауважити, що у своїй проповідницькій практиці він пройшов чітку градаційну формацію – від

широкого застосування схоластичного методу до цілковитого відкидання «кайданів» риторики на пізньому етапі своєї проповідницької діяльності. Адже у пізній творчості Туптала дедалі частіше з'являються посилення на Отців ранньої Церкви та Біблію. Хоча детальне дослідження його пізніх творів засвідчує, що форма проповідей і далі залишається підпорядкована латинській концепції гомілії, все-таки схоластичних схем, часто незрозумілих для пересічного читача, у них небагато [Berndt M. Die Predigt Dimitrij Tuptalos. Studien zur ukrainischen und russischen Barockpredigt. - С. 18].

Подібними до Д. Туптала поглядами щодо образу православної гомілетики відзначається сучасний йому український письменник, єпископ та богослов Теофан Прокопович (†1736). У своєму творі «Духовный регламент» (1719 р.) він подає численні гомілетичні вказівки для проповідників, гостро критикуючи схоластичний спосіб проповідування у православ'ї. Базуючись на святоотцівській богословській спадщині, автор представляє власний спосіб композиції гомілії, наводить багато можливих тем церковних проповідей, а також заохочує проповідників до особистих пошуків та креативності у приготуванні промови, опираючись на здобутки Святих Отців з перших віків християнства [Поторжинский М. Русская гомилетическая хрестоматия. - К., 1887. - С. 128-133].

Особливою оригінальністю, далекою від схоластичної методики відзначаються думки харківського та охтирського архієпископа Амвросія Ключарьова, що містяться у збірнику «Живое слово» (1902). Автор розглядає гомілію як живе спілкування проповідника зі слухачами, заохочуючи його до живої та вільної комунікації, а також імпровізації у церковній промові. Крім цього, надзвичайно важливим у процесі спілкування, згідно з Ключарьовим, є передавання аудиторії власного здобутого досвіду [Тисарж Б. Маринковић Ж. Омилитика или теорија Црквеног говорништва. - С. 58-59].

Висновки. На основі аналізу довгих періодів розвитку та занепаду гомілетики на Русі-

Україні, можна ствердити, що одним із найбільш успішних етапів для становлення гомілетики була домонгольська доба (988-1240 рр.).

Про це свідчить багато текстів тогочасних гомілій, які дійшли до наших днів, і саме вони дозволяють висунути твердження, що це був час інтенсивної гомілетичної практики для Київської Церкви. Подальша криза

і роздробленість Київської Русі XIII-

XVII ст. загальмували розвиток гомілетики.

Лише завдяки Київським митрополитам, які палкими промовами виражали підтримку своїй пастві у складні часи, залишаючи, згідно з тодішнім звичаєм, власні заготовлені проповіді як важливу спадщину, гомілетика змогла встояти. Саме тому до XVII ст. гомілія залишалась обов'язковою частиною богослужіння, хоча подекуди щезав її публічний вимір,

аби почути напутнє слово, вірні були змушені звертатися за особистими порадами і до духівників [Baran A. Poetyckie homilie na niedziele Kuryły Turowskiego //

Ред. Mokry W. Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci. - Kraków, 2001. - С. 179-180]. Непевний політичний період XVII-XVIII ст. на наших

землях був сприятливий для гомілетики, передусім через відродження національно-визвольного козацького руху, підвищення рівня освіти православного духовенства,

а також розвитку друкарства. Починаючи з XVIII ст., гомілетика в Україні зазнає дедалі більшої кризи. Основною з причин була тоталітарна політика царського режиму щодо місцевої Церкви: масові репресії духовенства, знищення давніх церковних книг, заборона їх публікацій українською мовою [Мудрий Софрон. Проповідництво і катехитика. - Рим, 1993. - С. 28-29].

Хоча про гостру необхідність існування усної проповіді в контексті богослужіння та її важливу роль у формуванні особистого та суспільного життя християнина православна Церква офіційно виразно заявляє аж після Жовтневої революції 1917 р, коли несподівано опиняється у реаліях переслідувань та утисків (адже духовенство стає на сторону царської автократії), то все-таки з проведеного нами дослідження можна зробити висновок: традиція проповідування чітко прослідковується у її практичній діяльності від початку існування Церкви на Русі. Тому предметом подальших наукових пошуків щодо ситуації православної гомілетики на Русі можуть бути більш детальні дослідження, присвячені діяльності окремих проповідників та впливу їхніх промов на сучасні їм суспільно-політичні процеси.

А н о т а ц і ї

У статті Олійника А.Р. «Основні історичні етапи та напрями православної гомілетичної думки в східнохристиянській традиції Київської Русі-України кінця X – поч. XX ст.» висвітлено та проаналізовано базові напрями та течії теоретично-практичної гомілетики на прикладі окремих представників та душпастирських діячів русько-українського православ'я. Розглянуто святоотцівські, візантійські та схоластичні впливи на сформовану методику ортодоксійної прокламації християнських постулатів із церковного амвону.

Ключові слова: гомілія, православна гомілетика, проповідування, церковна риторика, прокламація слова, амвон.

В статье Олейника А.Р. «Основные исторические этапы и направления в православной гомилетической мысли в восточнохристианской традиции Киевской Руси – Украины конца X – нач. XX вв.» раскрываются и анализируются основные направления теоретическо-практической гомилетики на примере отдельных представителей и пастырских деятелей русско-

украинского православия. Рассмотрено святоотеческие, византийские и схоластические влияния на сформированную методiku ортодоксальной прокламации христианских постулатов с церковной кафедры.

Ключевые слова: омилия, православная гомилетика, проповедничество, церковная риторика, прокламация слова, кафедра.

The article of A. Oliynyk «Principal Historical Stages and Directions of the Orthodox Homiletical Thought in the East-Christian Tradition of Kyivan Rus – Ukraine in the X–XX Centuries» discusses the main trends in the theory and practice of homiletics as exemplified by renown preachers and pastors of the Rus-Ukrainian Orthodoxy, and explores patristic, Byzantine and scholastic influence on the methods of Orthodox proclamation of Christian tenets from the Church pulpit.

Key words: homily, orthodox homiletics, preaching, Church rhetoric, proclamation of the Word, pulpit.

* Олійник А.Р. – доктор богослов'я, викладач кафедри Українського Католицького Університету (м. Львів).